

بررسی آموزه‌های دینی و اخلاقی در دیوان ادیب‌الممالک فراهانی و انعکاس آن در ساختار و تزئینات بنای تکیه دولت

چکیده

ادیب‌الممالک فراهانی، شاعر، ادیب و روزنامه‌نگار دورهٔ مشروطیت که به جناح شاعران سنتی گرایش داشت و اشعارش بیشتر به لحاظ سطح فکری، فرهنگی و ایدئولوژیکی به‌ویژه مضامین اخلاقی و دینی قابل توجه و بررسی است. در این مقاله به شیوهٔ توصیفی، تحلیلی و ارزیابی کمی به مهم‌ترین آموزه‌های دینی و در دیوان اشعار وی پرداخته می‌شود. همچنین به انعکاس آموزه‌های دینی در بنای تکیه دولت پرداخته می‌شود. ابتدا به مبانی اعتقادی و تأثیر جهان‌بینی مذهبی بر افکار شاعر توجه و سپس اصلی‌ترین انواع فضایل و رذایل اخلاقی در اشعار وی تحلیل و بررسی شده است. ادیب‌الممالک باورهای اعتقادی و آموزه‌های دینی را بهترین وسیله برای آگاهی‌بخشی به مردم و مبارزهٔ بی‌امان با استبداد و استعمار می‌داند. از این رو می‌کوشد با تحریک احساسات مذهبی مردم زمینه را پیشرفت جامعه هموار کند. در بخش فضایل اخلاقی مضامین وطن‌دوستی و دین‌باوری و در بخش رذایل اخلاقی، اهانت به مقدسات و ستم حکام و در بخش آموزه‌های سیاسی مسئلهٔ عقب‌ماندگی و اهمیت دستگاه قضاوت از بسامد بیشتری برخوردارند. به‌طور کلی پیشرفت جامعه از دیدگاه شاعر مرهون پیروی از سنت پیامبر اسلام (ص) و جانشینان وی و عمل به احکام شریعت می‌داند. همچنین در ساختار و تزئینات تکیه دولت از بناهای مذهبی دورهٔ قاجار، مبانی اخلاقی و دینی نقش پررنگی دارد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی مبانی اخلاقی و دینی در دیوان ادیب‌الممالک فراهانی.
۲. بررسی مبانی اخلاقی و دینی در ساختار و تزئینات تکیه دولت.

سؤالات پژوهش:

۱. مبانی اخلاقی و دینی در دیوان ادیب‌الممالک فراهانی چه جایگاهی دارد؟
۲. مبانی اخلاقی و دینی در ساختار و تزئینات تکیه دولت چگونه بازتاب یافته است؟

کلیدواژه‌ها: آموزه‌های دینی، اشعار ادیب‌الممالک، فضایل اخلاقی، رذایل اخلاقی، تکیه دولت.

مقدمه

ابوعیسی محمد صادق پروانه، امیرالشعراء، ادیب‌الممالک، حسینی (۱۲۹۳ش - ۱۳۳۶ش) در قریه‌ای از توابع سلطان‌آباد (اراک کنونی) متولد شد. وی فرزند حاج میرزا حسین نواده میرزا معصوم تخلص به محیط و دختر میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام وزیر محمدشاه قاجار بود (قاسمی، ۱۳۶۸: ۹). وی در سن ۱۵ سالگی، پدرش را از دست داد و تعدیات ناصرالدوله عبدالحمیدمیرزا، حکمران و رئیس قشون اراک نسبت به املاک موروثی خانواده ادیب‌الممالک، وی و برادر بزرگ‌ترش میرزامهدی را در سال ۱۲۹۳ ه.ق ناگزیر ساخت تا پیاپی و با تحمل سختی‌های بسیار به تهران پناه برند. ادیب‌الممالک در تهران قصیده‌ای در شکایت از روزگار سرود و آن را با نام طهماسب‌میرزا مؤیدالدوله، شاهزاده شعرشناس و دانشور به پایان برد و به پایمردی حسنعلی خان گروسی امیرنظام (۱۲۳۶ - ۱۳۱۷ق)، تقدیم آن شاهزاده کرد. «مؤیدالدوله که از پختگی شعر و احاطه ادبی این جوان گمنام در شگفت شده بود، به توصیه امیر نظام او را در زمره چاکران خویش درآورد» (کیوانی، ۱۳۸۷: ۳۷۴). او در کل از لحاظ سبک شعری به شاعران دوران بازگشت تعلق دارد؛ درحالی‌که از نظر محتوا و موضوع، از شعرای دوره مشروطه به‌شمار می‌آید (آرین‌پور، ۱۳۷۲: ۱۳۹). شعر ادیب‌الممالک غالباً نمودار وسعت معلومات ادبی و محفوظات فراوان و چیره‌دستی شاعر در تقریر و بیان است. از ادیب‌الممالک طرفدار تمدن و فرهنگ جدید و اصلاحات مناسب با زمانه است و این معنی را در شعر به انواع گوناگون گوشزد می‌کند، اما شعر او به واسطه جنبه سنتی و قدمت و بافت ادیبانه‌اش قابلیت انعطاف لازم را برای اداء این‌گونه مفاهیم ندارد و آب و رنگ تجدد را فاقد است (جلالی پندری، ۱۳۶۷: ۲). با توجه به زندگانی شاعر در دوران پر از فراز و نشیب مشروطه و تأثیرپذیری او از این جریان، شناخت دستگاه اعتقادی شاعر می‌تواند میزان تأثیرگذاری او بر تحولات اجتماعی و ادبی را توجیه نماید.

از آنجاکه ادبیات و به‌ویژه شعر در هر زمان آینه اندیشه و احساسات مردم زمان خود است، ادبیات عصر مشروطه بازتاب اندیشه‌ها و آرمان‌های مردم زمان خود، با زبانی تازه گردید. در حال حاضر، بیشتر تلاش‌ها و نقدهای ادبی دوره مشروطه، به دلیل تحولات گسترده‌ای که در حوزه اندیشه فلسفی و اجتماعی آن عصر پدیدار شد، متضمن واکاوی پیامدهای ناشی از تغییر و تحولات اجتماعی بر حوزه ادبیات و شعر آن زمان متمرکز گردیده است. در این زمینه هر روزه شاهد پژوهش‌ها و نقدهای ادبی شاعران دوره مشروطه در زمینه تأثیرپذیری آنان از حوزه تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی دوره مشروطه هستیم که در جایگاه خود ارزشمند و قابل ستایش است؛ اما در این نقدهای ادبی، کنکاش در جایگاه مذهب به‌عنوان حلقه مفقوده در زمینه آبخور نگرش‌ها و تفکرات شاعران به چشم می‌آید. با توجه به این‌یکه نقد ادبی نمی‌تواند بدون توجه به معیارهای اخلاقی و مذهبی حاکم بر جامعه و تأثیر آن جهان‌بینی شاعران درک درستی از روحیه حاکم بر جامعه و فرد داشته باشد، پرداختن به معیارها و مضامین اخلاقی و دینی عصر شاعران، ما را در درک مثبت از افکار و منش شاعران و پاسداری از الگوهای برتر اخلاقی یاری می‌کند.

مقالات بسیاری در زمینه زندگی مختصات شعری و زندگی ادیب‌الممالک در دهه‌های اخیر منتشر شده است؛ ولیکن در زمینه مورد بحث ما تحقیقات درخوری صورت نگرفته است، اما نزدیک به موضوع اثر مبسوط و ارزشمندی می‌توان یافت، از جمله: نتایج بررسی سعادت (۱۳۹۰) با عنوان «کاوشی در شعر ادیب‌الممالک فراهانی» نشانگر این است که از چهار موضوع آزادی، وطن، قانون و علم (دانش) در دیوان ادیب، واژه دانش و علم نسبت به سه مورد دیگر بسامد بیشتری در دیوان ادیب دارد. از جهل و نادانی بسیار نکوهش شده است. نتیجه این‌یکه جهل‌ستیزی‌های ادیب محرک خوبی برای بیداری اذهان عمومی است.

اسعدی و حبیبی (۱۳۸۹) در مقاله «مام وطن در دیوان ادیب‌الممالک فراهانی» بیان می‌دارند که ادیب‌الممالک فراهانی از شاعران مشروطه با اندیشه‌های میهن‌پرستانه، در سرودن شعر با مضامین سیاسی و اجتماعی، از پیشگامان به‌شمار می‌آید که با سروده‌های وطن‌دوستانه و انتقادی خود در بیداری مردم عصر خویش نقش به‌سزایی داشته است. جدیدی و شاه‌رخ (۱۳۹۳) در بررسی بازتاب تاریخ مشروطه در دیوان ادیب‌الممالک فراهانی نتیجه می‌گیرند که ادیب با برانگیختن احساسات وطنی مردم و تحریض ایشان به عدالت‌خواهی و حکومت مردمی، آشنایی با مفاسد و معایب حکومت دیکتاتوری، اشاره به انجمن‌های مخفی از جمله انجمن فراماسونری و نظارت دقیق بر مسیر انقلاب و آگاه‌سازی مردم از انحرافات ایجاد شده و معرفی ضمنی منحرفان به نهضت مشروطه خدمت کرده است. ولی‌زاده و تقی‌لو (۱۳۹۵) در بررسی سوگواره‌سرایی حسینی؛ در «قصاید شریف‌رضی، ترجیع‌بند ادیب‌الممالک فراهانی و حدیقه‌السعدای محمدفضولی با اشاره به انگیزه‌های متفاوت برای بیان سوگواره‌سرایی، نتیجه می‌گیرند که وجود تشابهات در مضامین‌شان ملموس است. نتایج بررسی جهان‌شاهی افشار (۱۳۹۵) تحت عنوان تجلی قرآن کریم در دیوان ادیب‌الممالک فراهانی نشان داد که اشارات قرآنی به صورت‌های مختلف وام‌گیری، اقتباس، تلمیح، حل، ترجمه و تأثیرپذیری تصویری به وفور در شعر او تجلی یافته‌است.

روش پژوهش در این بررسی توصیفی - تحلیلی و ارزیابی کمی است؛ از این‌رو، با استخراج اشعار و سروده‌های شاعر از کتاب دیوان کامل «زندگی و شعر ادیب‌الممالک فراهانی» نوشته و توشیح دکتر سید علی موسوی گرمارودی در زمینه آموزه‌های دینی بحث و بررسی می‌شود.

نتیجه‌گیری

بررسی آموزه‌های مذهبی در دیوان ادیب‌الممالک فراهانی مبین این حقیقت است که تقیدهای دینی و مذهبی بیشترین نمود را در شکل دادن به اشعار برعهده دارد. از نظر شاعر نیکی و پارسایی، درستی و راستی، خیراندیشی و رستگاری، دوری از کج‌اندیشی، نیک‌رفتاری، دوری از رذائل اخلاقی، تعالی و پیشرفت جامعه همگی مرهون متابعت از پیامبر و بزرگان شریعت است و تمامی رذائل اخلاقی در فرد و جامعه محصول دوری از احکام شریعت و جدایی مردم از شیوه پیامبر (ص) و جانشینان ایشان است. بررسی فضایل اخلاقی در اشعار شاعر گواه بر این مدعاست که دین‌باوری و وطن‌دوستی بیشترین بسامد را داراست و او با مبنا قراردادن ارزش‌های دینی به مبارزه با ناراستی‌ها می‌پردازد و در بحبوحه جریان مشروطه، حس وطن‌پرستی، مبارزه با حاکمیت زورگو، دفاع از طبقات محروم و مبارزه با سلطه بیگانه را وظیفه شاعری خود می‌داند. فراهانی با احساس مسئولیت نسبت به شریعت و جامعه، علت لعل دردها و نابهنجاری‌های اجتماعی را دوری از آرمان‌های الهی و کم‌رنگ‌شدن نقش دین و مذهب دانسته و تحقق آرمان‌های دینی و سربلندی وطن مردم را با توسل جستن به سنت‌های دینی و مذهبی می‌داند در زمینه رذایل اخلاقی بیشترین بسامد مربوط به اهانت به مقدسات و جنگ و ستیز در جامعه است و ریشه این مشکلات و معضلات را دوری از قوانین اسلام و انحراف از مبانی دینی می‌داند. با نگاه و مذاقه در اشعار او دیدگاه و جهان‌بینی او نسبت به سرنوشت ایران و شدت علاقه او به سربلندی و پیشرفت ایران در لوای پیروی از دین اسلام و مذهب تشیع آشکار می‌گردد. وجود فساد در نهادهای قضایی نتیجه فقدان دینداری می‌داند. از دیدگاه ادیب دستگاه عدلیه جایگاه مردان خدا و دینداران واقعی است؛ در غیر این صورت، رخنه افراد بدون پشتوانه دینی موجب فراهم‌آمدن شرایط نامساعد در دستگاه عدالت می‌گردد و جامعه را با بحران روبه‌رو می‌کند. ملاک درست زیستن و سعادت فرد و جامعه در دو مؤلفه گردن نهادن به قوانین شریعت و کسب

علم و آگاهی می‌داند. از نظر او دینداری همراه با آگاهی دارای ارزش است و تعهد و تخصص توأمان چون دو بال انسانیت در سعادت فرد و جامعه نقش اساسی دارد. اما از دیدگاه فراهانی دلیل رخوت و رکود در جامعه گسست و جدایی مردم از تعالیم اسلام است و راه نجات میهن و عبور از تنگناهای موجود را پایبندی مردم به قانون شریعت می‌داند. تکیه دولت از بناهای دوره قاجار نیز به‌عنوان یک سازه مذهبی با مبانی اخلاقی مطرح است.

منابع و مأخذ:

- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۸۷). یا مرگ یا تجدد، دفتری در شعر و ادب مشروطه. چ ۴، تهران: اختران.
- آرین‌پور، یحیی. (۱۳۷۲). از صبا تا نیما «تاریخ ۱۵۰ سال ادب فارسی». ج ۲، چ ۵، تهران: انتشارات زوار.
- احمدی، علیرضا؛ پورمحمدی املشی. (۱۳۹۹). «تشریفات مذهبی دوره ناصرالدین شاه قاجار؛ با تأکید بر ساختمان تکیه دولت». تحقیقات فرهنگی ایران، شماره ۵۲، ۴۹۰-۲۹.
- اسعدی، مریم‌السادات؛ حبیبی، راضیه. (۱۳۹۸). «مام وطن در دیوان ادیب‌الممالک فراهانی». نامه پارسی، شماره ۵۵، ۵-۲۶.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن. (۱۳۶۳). المآثر و الاثار (در چهل سال تاریخ ایران). به کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر.
- اوبن، اوژن. (۱۳۶۲). ایران امروز (۱۹۰۷-۱۹۰۶): سفرنامه و بررسی‌های سفیر فرانسه در ایران. ترجمه: علی اصغر سعیدی، تهران: زوار.
- اورسول، ارنست. (۱۳۵۲). سفرنامه اورسل: ۱۸۸۲ میلادی. ترجمه: علی اصغر سعیدی، تهران: زوار.
- جدیدی، حمیدرضا؛ شاهرخی، فاطمه. (۱۳۹۳). «بازتاب تاریخ مشروطه در دیوان ادیب‌الممالک فراهانی». تاریخ (دانشگاه آزاد اسلامی واحد محلات)، شماره ۳۴، ۳۵-۶۳.
- جهانشاهی افشار، علی. (۱۳۹۵). «تجلی قرآن کریم در دیوان ادیب‌الممالک فراهانی». پژوهش‌های ادبی - قرآنی، شماره ۴، ۲۳-۴۶.
- خاکپور، محمد؛ مهدی‌پور، محمد. (۱۳۸۹). «سرود زندگی تأملی در محتوا و مبانی جمال‌شناختی ادبیات کارگری». زبان و ادب فارسی، شماره ۲۱۵، ۱۳۲-۱۰۱.
- خان محمدزاده، زهرا. (۱۳۹۲). «بنای تکیه دولت». رشد آموزش و پرورش. شماره ۵۲، ۲۶-۳۰.
- ذکاء، یحیی. (۱۳۴۹). تاریخچه ساختمان‌های ارگ سلطنتی تهران و راهنمای کاخ گلستان. تهران: انجمن آثار ملی.
- سعادت‌ی، عباس. (۱۳۹۰). «کاوشی در شعر ادیب‌الممالک فراهانی «نهال عدل نروید مگر ز مورد دانش». ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد مشهد، شماره ۳۱، ۱۹۷-۲۲۲.
- شریف کاشانی، محمد مهدی. (۱۳۶۲). واقعات اتفاقیه روزگار. تهران: انتشارات تاریخ ایران.
- عابدینی مطلق، کاظم. (۱۳۷۲). «دیدگاه تی. اس الیوت پیرامون ادبیات و مذهب». ادبیات داستانی، شماره ۱۳، ۴۱-۳۹.

- فروغ، مهدی. (۱۳۴۳). «تکیه دولت»، در مجله هنر و مردم، دوره جدید، شماره ۲۹، اسفند ۱۳۴۳ ش.
- قاسمی، فرید. (۱۳۸۶). محمدصادق حسینی (ادیب‌الممالک فراهانی). تهران: شهاب.
- کاظم‌زاده، فیروز. (۱۳۷۱). روس و انگلیس در ایران. ترجمه: منوچهرامیری، تهران: انتشارات کتاب‌های جیبی.
- کیوانی، مجدالدین. (۱۳۸۷). دایره المعارف اسلامی. زیر نظر موسوی بجنوردی، تهران.
- گرین ویلر، سمیوئل و بنجامین یلر. (۱۳۸۳). ایران و ایرانیان: عصر ناصرالدین شاه. ترجمه: محمدحسین کردبچه، تهران: گلبانگ.
- لرد کرزن. (۱۳۴۷). ایران و مسئله ایران. ترجمه: علی جواهر کلام. تهران: ابن‌سینا.
- مستوفی، عبدالله. (۱۳۶۰). شرح زندگانی من، یا، تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، تهران: زوار.
- نوابی، عبدالحسین. (۱۳۳۵). دولت‌های ایران از آغاز مشروطیت تا اولتیماتوم. تهران: انتشارات بابک.
- ولی‌زاده، حمید؛ تقی‌لو، حافظ. (۱۳۹۵). «سوگواره‌سرایی حسینی؛ در «قصاید شریف رضی، ترجیع‌بند ادیب‌الممالک فراهانی و حدیقه السعدای محمد فضولی». ادبیات تطبیقی، شماره ۱۴، ۳۱۴-۲۹۳.